

УДК 37 (09) (477)

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В ПЕДАГОГІЧНИХ ПОГЛЯДАХ СЛОВЕСНИКІВ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Н.М.Демченко

Анотація. У статті систематизовано педагогічні погляди словесників Лівобережжя з проблем визначення провідних тенденцій розвитку освіти початку ХХ століття.

Ключові слова: тенденції розвитку освіти, гуманізація, демократизм, безперервність, методи навчання, теорія виховання.

Аннотация. В статье систематизированы педагогические взгляды словесников Левобережья на проблемы определения главных тенденций развития образования начала ХХ столетия.

Ключевые слова: тенденции развития образования, гуманизация, демократизм, непрерывность, методы обучения, теория воспитания.

Annotation. The article systematically pedagogical views slovesnikov Left on the problem of identifying the main trends of development of education in the second half of the 20th century.

Key words: trends in education, humanism, democracy, continuity, training methods, theory of education.

Постановка проблеми. Система освіти відіграє домінуючу роль у підготовці молоді до праці та її до життя взагалі, тому традиційно освіта розглядається як механізм навчання і виховання підростаючого покоління. Визначення ролі освіти у вихованні молоді необхідно починати з розгляду її у контексті соціальних змін, які передбачають насамперед зміну філософії життя, філософії освіти й зокрема – освітньої парадигми в країні, оскільки формування нової освітньої парадигми детермінує, зі свого боку, зміни в освітньому просторі, а в цих змінах матеріалізується філософія освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі освітній простір визначається як сукупність матеріальних, духовних і емоційно-психологічних умов, у яких відбувається навчально-виховний процес, та чинників, що сприяють або перешкоджають його ефективності.

Проблеми розвитку системи освіти в Україні другої половини ХІХ століття побічно висвітлювались Л.Вовк, Н.Дем'яненко, С.Золотухіною, О.Лаврінено, В.Луговим, Н.Побірченко, О.Сухомлинською та ін.

Постановка мети дослідження. Однак, на сучасному етапі необхідно відзначити відсутність спеціальних досліджень, присвячених вивченню теоретичної спадщини словесників Лівобережної України означеного періоду. У зв'язку з цим ми і ставимо за мету виокремити педагогічний доробок словесників Лівобережжя другої половини ХІХ – початку ХХ століття щодо визначення окремих тенденцій розвитку освіти регіону означеного періоду.

Основний матеріал дослідження. Ще у XIX столітті в Україні з усією гостротою виявилася невідповідність традиційної педагогіки новим суспільно-економічним умовам. Виникла необхідність у виробленні нових підходів до теорії й практики освітньої справи. Передова вітчизняна педагогіка кінця XIX – початку XX століття розвивалася в руслі нової культурної парадигми, активно вивчався зарубіжний досвід, вносилися корективи в усі складові навчально-виховного процесу. Отже, глобальні тенденції соціально-економічного, культурного та духовного розвитку українського суспільства зумовили визначення ціннісних пріоритетів освіти, її інтеграцію в освітянський простір Російської імперії.

Особливостями вітчизняної культурної та педагогічної традиції другої половини XIX – початку XX століття були їх *гуманістична спрямованість та демократизм*. Ці тенденції відзначали й словесники Лівобережної України, зокрема як А.Брок, А.Будилович, П.Заболоцький, О.Музиченко. Учені вказували на необхідність гуманного ставлення до особистості дитини, потребу у створенні сприятливих умов для її всебічного та гармонійного розвитку.

Прагнення вітчизняних педагогів цього періоду щодо освіти та виховання молодого покоління країни співвідносилися з ідеалами „всіх цивілізованих націй”, із гуманістичними ідеями світової педагогіки (Я.Коменський, Дж.Локк, І.Фіхте, А.Дістервег, Ж.-Ж.Руссо).

Так, вітчизняний філолог, директор училищ при реформатських церквах Санкт-Петербурга, колишній викладач словесності Історико-філологічного інституту князя О.Безбородька в Ніжині А.Брок відзначав, що на вітчизняну педагогічну науку досліджуваного періоду, на погляди діячів освіти України, щодо гуманістичної парадигми освіти мали вплив російська та зарубіжна педагогічна думка як попередніх епох (М.Пирогов, В.Белінський, Ж.-Ж.Руссо, Дж.Локк, Г.Спенсер), так і початку XX століття (Е.Кей, М.Монтессорі, Дж.Юніор, Г.Лень, Ф.Джонсон, Б.Отто та ін.). Він був переконаний, що гуманістична парадигма освіти передбачає насамперед цінність людини, свободу її думок, вчинків, вибору. Гуманістичне ставлення вчителя до учня як біологічної істоти проявляється в урахуванні його вікових та індивідуальних особливостей [1, с. 86–89].

У праці „Путевые заметки о долине среднего и нижнего Дуная” (1874) професор слов'янської філології А.Будилович здійснив порівняльний аналіз стану освіти представників національних меншин, зокрема й українців, у слов'янських землях Німеччини та Австро-Угорщини. Учений відзначав, що право на освіту не має визначатися становими, релігійними та національними обмеженнями, як у цих країнах [2].

Досліджуючи розвиток педагогічної науки кінця XIX – початку XX століття, вітчизняний філолог-славист, директор Ніжинської міської чоловічої гімназії П.Заболоцький, вбачав головну мету освіти цього періоду в досягненні всебічного й гармонійного розвитку дитини, оскільки національна школа повинна розвивати „у здоровому тілі здоровий дух, який прагне до пізнання істини, добра і краси” [3, с. 1]. Отже, на думку вченого, навчально-виховна діяльність, зміст освіти мають спиратися на цінності, які сприяють всебічному розвитку людини.

У своїх педагогічних працях основними рисами розвитку освіти початку XX століття в Російській імперії П.Заболоцький визначав демократизацію педагогічної теорії та шкільної практики. Ця тенденція, на думку вченого, передбачала урахування педагогічних ідей та теорії таких видатних вітчизняних педагогів, як К.Ушинський, М.Пирогов, М.Корф; розуміння необхідності реформування жіночої освіти; розширення навчальних програм із наближенням їх до життєвих потреб дитини; викорінення такого виховного методу, як фізичне покарання.

Стосовно розвитку вітчизняної школи початку XX століття для вчителя словесності та російської мови О.Музиченка важливими були ті принципи гуманізму, демократизму, які на основі вивчення досвіду роботи німецької школи визначив професор філософії та педагогіки Фрідріх Паульсен. Так, у роботі “На пути к демократизации школы” дослідник зупиняється на двох тенденціях, які відображали загальносвітові процеси розвитку як європейської, так і вітчизняної системи освіти: по-перше, набуття школою світського характеру або „деклерикалізація”; по-друге, „демократизація освіти”, тобто поступове огортання колом знань усе більшої кількості населення [8, с. 2].

О.Музиченко всебічно розумів процес демократизації освіти, оскільки розглядав його як поєднання зовнішньої будови (запровадження загальної, безкоштовної та обов'язкової освіти), форми та духу школи (створення єдиного вчительського організму, реформування навчальних програм та планів, зміна характеру й методів викладання, формування у народу потреби у свідомому прагненні отримати освіту). Він стверджував, що XX століття вимагає єдиної загальноосвітньої школи, тому вкрай необхідно, щоб мережа шкіл усіх типів була доступною для всіх громадян без будь-яких соціальних, національних, світоглядних та релігійних відмінностей.

У своїх переконаннях щодо мети, ідеалу та завдань вітчизняної школи О.Музиченко спирався на

освітні ідеї відомих німецьких учених – А.Дістервега, І.Фіхте, Т.Циглера, французького – Фр.Діттеса та відомого чеського педагога Я.А.Коменського, посилався на педагогічні дослідження XIX – початку XX століття. Педагог зауважував, що порівняльно-історичне дослідження проблеми демократизації освіти в зарубіжних країнах має допомогти вітчизняним педагогам позитивно оцінити необхідність, запропонованих Міністерством освіти реформ, що покликані зрівняти права різних навчальних закладів відносно вступу в університет, тобто полегшити можливість отримання вищої гуманітарної й технічної освіти.

У другій половині XIX – на початку XX століття в Лівобережній Україні як частині Російської імперії гостро постало питання жіночої освіти. Права жінки на отримання освіти на рівні з чоловіками підтримали й вітчизняні вчені, представники славистики означеного періоду. П.Заболоцький та М.Сумцов розглядали цю проблему в контексті процесу демократизації освіти.

Як і багато інших прогресивних діячів другої половини XIX століття, видатний педагог, професор російської словесності М.Сумцов виступав за рівні можливості в отриманні освіти жінок та чоловіків. Він стверджував, що саме жінка, мати є вихователькою своїх дітей, тому вона дає перші навички та створює сприятливі умови для формування й розвитку їхнього характеру. Учений був переконаний, що, залишаючи матір неосвіченою, держава засуджує на неосвіченість усю родину, оскільки саме жінка-мати легко та зручно передає освіченість дітям, отже, є найкращою помічницею вчителя. Він пропонував улітку, коли вчителі не перевантажені, а шкільні приміщення вільні, організувати для жінок платні курси. На цих заняттях жінки мали опанувати основи грамоти, а вчителі прищепити їм інтерес до знань.

Проблемам жіночої освіти за кордоном на початку XX століття було присвячено дослідження викладача нової російської літератури, теорії словесності, мов і літератур слов'янських народів Ніжинського Історико-філологічного інституту П.Заболоцького „Очерки среднего женского образования в западно- и южно-славянских землях” (1907), „Среднее женское образование в сербских землях” (1908), „Среднее женское образование в Славянских землях” (1907) [4; 6; 7]. Учений був переконаний, що жіноча освіта в Росії стоїть на вкрай низькому рівні, а система виховання в закладах освіти для жінок не відповідає ані вимогам педагогічної й психологічної наук, ані соціально-економічному розвитку суспільства. Він наполягав на тому, що існуючі заклади освіти жінок мають удосконалити зміст освіти, а держава має звернути увагу на професіоналізацію освіти жінок. Педагог обґрунтовував важливість жіночої освіти для родин і пропонував такі шляхи її поліпшення: оновлення навчальних програм із наповненням їх сучасним змістом; заходи по вдосконаленню системи керівництва жіночою середньою освітою, а також покращення матеріальної бази жіночих закладів, введення в них педагогічного класу.

На необхідності *подолання консервативності вітчизняної системи освіти* на початку XX століття наполягали О.Музиченко та М.Скворцов. Це означає не обмежувати визначення цілей освіти державним замовленням, а розширювати потребами освіти. Педагоги дійшли висновку, що школа не тільки повинна повідомляти знання, але, передусім, сприяти загальному розвитку дитини, виробленню в неї уміння спостерігати факти й робити узагальнення.

Професор російської словесності М.Тулов був переконаний, що правильно побудована гуманітарна освіта, яка відповідає вимогам сучасної науки, спроможна не лише сприяти розумовому та моральному розвитку дитини, але й сформувати відразу до догматизму та схоластики.

Вітчизняний славіст і філософ М.Скворцов виділив три основні фактори, взаємодія яких визначає навчання як засіб освіти: індивідуальний людський розум, який створює науки і мистецтва; держава з її навчальною справою; суспільство з його освітою. Саме взаємодія й правильне розуміння сутності кожного з цих факторів, на думку педагога, становлять теоретичну основу дидактики як науки та доцільного практичного керівництва процесом навчання. Таким чином, М.Скворцов дійшов висновку, що навчання в школі не може бути початковим і єдиним фактором освіти і сфера освіти завжди ширша від сфери школи. Проте органічна будова освіти в суспільстві можлива лише за умови організації навчання в закладах освіти.

Педагог стверджував, що оскільки освіта є спеціально організованою суспільством системою умов і закладів, де людина отримує свій розвиток, то вона має бути гнучкою, зокрема стосовно цілей, змісту освітніх програм, структури навчальних закладів, форм організації навчального процесу та методів навчання.

Учитель словесності та російської мови О.Музиченко доводив, що початок XX століття позначений не лише виходом педагогічної науки за межі школи й проникненням її в родину, щоденну пресу, міське самоврядування, суди та парламент, але й докорінною зміною погляду суспільства на мету освіти. „Колись вона (освіта – Д.Н.) слугувала вузько технічному приготуванню до певного роду

занять (серед духівництва, військового стану), – писав педагог у своїй праці „Философско-педагогическая мысль и школьная практика в современной Германии” (1909), – в середні віки зовсім не готувала до життя, реформація поставила перед нею релігійне завдання навчити всіх самостійно читати Біблію, і нарешті, сучасна школа покликана слугувати життю в широкому сенсі слова, як настанова, що полегшує боротьбу за існування та слугує високим інтересам суспільства” [9, с. 195–196]. Ідеалом цього періоду стала національна освіта. Отже, нагальною потребою її розвитку, на думку вченого, є гнучкість, яка означає здатність навчальних закладів швидко реагувати на виникнення нових потреб, змінювати критерії доступу до освіти, що реалізується через зміну змісту освіти з формального на реальний, тобто поступове заміщення класично-гуманітарних предметів на реально-природничі, життєво необхідні як ґрунт для спеціальної та професійної підготовки молоді.

На початку ХХ століття у вітчизняній освіті спостерігалася *тенденція переходу від інформаційних до активних методів навчання*. На відміну від західних учених, які намагалися обґрунтувати вже існуючі в школі методи навчання, вітчизняні педагоги приділяли увагу їх реформуванню та корекції, викоріненню догматичних підходів та методик, створенню ефективних шляхів навчання та виховання, що відповідали б вимогам розвитку педагогічної науки.

Вітчизняний латиніст А.Брок дійшов висновку про те, що вітчизняна школа початку ХХ століття повинна спиратись на індивідуальний підхід до учня, враховувати його природні схильності й інтереси, розвивати здібності й обдарування. Вона має бути просякнута повагою до дитини, а дидактичні методи, засоби та прийоми насамперед повинні враховувати свободу індивіда та його відчуття вільної істоти.

Викладач російської словесності П.Заболоцький відзначав, що на початку ХХ століття виникла необхідність підняти значення наочності в процесі навчання на належний науковий рівень, визнати моральний і педагогічний вплив наочності на виховання особистості. Педагог підкреслював, що наочне навчання є єдино правильним та природним методом навчання, який повною мірою відповідає ходу розвитку окремої особистості [3, с. 1].

О.Музиченко – вчитель словесності та російської мови, узагальнюючи основні тенденції розвитку філософсько-педагогічної теорії та практики досліджуваного періоду, виділив такі пріоритетні напрями загальноосвітнього педагогічного руху, як перехід від гербартианського догматизму до педагогічного критицизму, суто науковий підхід до вивчення проблем виховання, відмова від суб’єктивізму під час аналізу педагогічних питань. Учений відзначав заміщення індивідуальної педагогіки соціальною з одночасним урахуванням індивідуальних особливостей характеру особистості. Водночас педагог спостерігав витіснення наочного й словесного методів та роботи з книгою практичними методами, що забезпечило, на його думку, перехід від репродуктивного способу відтворення учнем навчальної інформації до розвитку самостійного мислення.

Вітчизняні слависти Лівобережної України початку ХХ століття виділяли також *тенденцію безперервності освіти*, яка відкриває можливість для постійного поглиблення загальноосвітньої підготовки. Її специфіка полягає в тому, що освітня система має не лише озброїти знаннями, але й внаслідок постійного оновлення знань формувати потребу в безперервному самостійному оволодінні ними, вміння та навички самоосвіти упродовж усього активного життя людини.

Відмовляючись від утилітарного ставлення до освіти та ранньої професіоналізації учнів, П.Заболоцький, О.Музиченко, М.Скворцов визначали першочерговим завданням шкільного навчання та виховання прищеплення кожному учню вміння збагачуватись позитивними знаннями протягом усього життя, підготовку молоді до виконання своїх громадянських та суспільних обов’язків.

Визначні словесники Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття (Б.Грінченко, М.Лавровський, О.Музиченко, М.Сумцов) важливого значення надавали проблемі самоосвіти вітчизняного вчителя, який володів би бездоганною методикою викладання, досконалим знанням навчальної дисципліни, мав широкий кругозір і постійну потребу самовдосконалення.

Демократизація вітчизняної системи освіти, говорив О.Музиченко, повинна підняти самосвідомість вчителя і стати стимулом для педагогічної самоосвіти, оскільки педагогічна наука початку ХХ століття вимагає підготовки сильної й прекрасної людини, високо й гармонійно розвинути розум, тіло та волю, моральні сили дитини [8, с. 20]. Водночас вона має стати перепорою на шляху популяризації знань, що призводить, на думку дослідника, до зниження вимог як професійної підготовки вчителів, так і до рівня освіти учнів.

Особливістю вітчизняної педагогіки початку ХХ століття був *процес інтенсивного розвитку теорії виховання*. Спроби теоретичного осмислення питань виховання, прагнення відвести проблемам виховання самостійне місце серед інших педагогічних проблем віддзеркалювали тенденцію виокремлення виховання в окрему галузь педагогічної науки. Питання виховання займали важливе місце в роботах таких словесників Лівобережної України, як П.Заболоцький та О.Музиченко, котрі

розглядали проблеми виховання як частину своїх педагогічних систем.

Проблеми теорії виховання опрацьовувались вітчизняним філологом-славістом О.Музиченко в розрізі вітчизняних традицій, визначальною рисою яких була глибока повага до особистості дитини і врахування досвіду Заходу з його філософськими й педагогічними течіями. Педагог визначав за мету національної школи – забезпечення для окремої особистості всіх можливостей розвивати себе, відповідно до безмежного різноманіття завдань, сил і обдарувань. Він дотримувався думки про те, що кожній людині необхідно забезпечити можливість розвинути максимум особистої культури та соціальної дієздатності, відповідно до її обдарувань і вольової енергії [8, с. 17].

Грунтовно вивчаючи проблему теорії виховання як частини своєї педагогічної системи, філолог-славіст дійшов висновку, що на початку ХХ століття на вітчизняному ґрунті мали розвиток ті ж педагогічні ідеї, що й у Західній Європі Нового часу, – національне та загальнолюдське виховання, перехід від класичної до сучасної школи, проте ці ідеї отримали специфічне спрямування через особливі умови російського життя.

Учитель словесності та російської мови П.Заболоцький вважав систему виховання серцевиною системи освіти. Він визначав її як цілеспрямовану, систематичну дію на духовний і фізичний розвиток особистості, зумовлений законами розвитку суспільства, людини та об'єктивними і суб'єктивними умовами. Виховання, на думку вченого, є сумою впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до побудови власного життя, участі в політичному, соціальному, економічному, духовному житті. Окремою складовою її є спеціально організований безпосередній і опосередкований вплив сім'ї, закладів освіти, педагогів, культури та соціально-економічних умов.

Головну помилку батьків педагог вбачав у нерозумінні виховного впливу родини на моральний розвиток дитини. Водночас небажання враховувати особливості розвитку і формування окремої особистості й впевненість у необхідності однаково ставитись до всіх учнів часто призводить до ігнорування вчителями такої важливої педагогічної вимоги, як індивідуалізація навчання та виховання.

Таким чином, відстоюючи демократичні позиції, П.Заболоцький вбачав ідеал виховання у задоволенні природних прагнень людини. Виходячи з принципу антропологізму, педагог вважав, що розумове, фізичне та моральне виховання не потрібно розділяти („обособлять друг от друга”). Він наполягав на необхідності виховання суспільно активної особистості [5].

Висновки. Отже, у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття в центрі уваги представників словесності Лівобережної України опинилися проблеми визначення тенденцій розвитку вітчизняної освіти. Спираючись на вітчизняний та закордонний досвід, вчені до провідних тенденцій розвитку освіти другої половини ХІХ століття відносили гуманітаризацію, національну спрямованість, гуманістичну спрямованість та демократизм освіти, відділення школи від церкви, спроби подолання консервативності системи вітчизняної освіти; на початку ХХ століття до них долучили тенденції поступового переходу від інформаційних до активних методів навчання, безперервності освіти й виокремлення виховання в окрему галузь педагогічної науки.

Наша наукова розвідка не висвітлює всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого поглибленого аналізу потребує внесок учених-словесників у вивчення проблем виховання.

Література

1. Брок А. А. Рец. на кн. Мак-Менна „Путь к свободам в школе” / А.А. Брок; пер. з англ. М. А. Енгельгардта (Пг., 1915) / А. А. Брок // Журнал Министерства народного просвещения. – 1916. – № 5. – С. 86–89.
2. Будилович А. С. Путевые заметки о долине среднего и нижнего Дуная: Извлечение из отчёта по учёной командировке за границу / А. С. Будилович // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – № 12. – С. 132–174.
3. Заболотский П. А. Крымская экскурсия 1914 г. в воспоминаниях её участников-учеников. Введение / П. А. Заболотский // Ежегодник Нежинской городской мужской гимназии. III. 1914–1915 учеб. год. – Нежин, 1915. – С. 1–4.
4. Заболотский П. А. Очерки среднего женского образования в западно- и южно-славянских землях / П.А. Заболотский // Русская школа. – 1907. – № 7–8. – С. 88–105.
5. Заболотский П. А. Родительские комитеты / П. А. Заболотский // Ежегодник Нежинской городской мужской гимназии. III. 1914–1915 учеб. год. – Нежин, 1915. – С. 1–8.
6. Заболотский П. А. Среднее женское образование в сербских землях / П. А. Заболотский // Русская школа. – 1908. – № 2. – С. 49–66.
7. Заболотский П. А. Среднее женское образование в Славянских землях / П. А. Заболотский // Русская школа. – 1907. – № 2. – С. 54–68.
8. Музыченко А. На пути к демократизации школы / А. Музыченко. – СПб., 1907. – 22 с.
9. Музыченко А. Философско-педагогическая мысль и школьная практика в современной Германии / А. Музыченко // Журнал Министерства народного просвещения. – 1909. – № 2. – С. 173–197.